

چشم انداز تحولات کالبدی - فضایی روستاهای پیرامون شهر ابهر

- حسن افراخته^۱، فرهاد عزیزپور^۲، حمید شیرخانی آزاد^۳ و حسن مومنی^{۴*}
۱. استاد جغرافیا و برنامه ریزی روستایی، گروه جغرافیای انسانی، دانشکده جغرافیای دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران.
  ۲. دانشیار جغرافیا و برنامه ریزی روستایی، گروه جغرافیای انسانی، دانشکده جغرافیای دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران.
  ۳. کارشناسی ارشد جغرافیا و برنامه ریزی روستایی، گروه جغرافیای انسانی، دانشکده جغرافیای دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران.
  ۴. دانشجوی دکتری جغرافیا و برنامه ریزی روستایی، گروه جغرافیای انسانی، دانشکده جغرافیای دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران.

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۶/۳۰

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۲/۳۱

اطلاعات مقاله	چکیده
دوره ۲، شماره ۸، تابستان ۱۴۰۱ صص ۳۷-۵۴ DOR:20.1001.1.27173747.1401.3.8.3.0	کشور ما، از دیرباز روابط متقابلی میان شهر و روستا وجود داشته که بر حسب شرایط گوناگون جغرافیایی، تاریخی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی در مکان‌ها و زمان‌های گوناگون تفاوت‌هایی را چه از نظر شکل و چه از نظر محتوا نشان می‌دهد. آشکار است که در شکل‌پذیری و تحول سکونتگاه‌های روستایی مجموعه عوامل و نیروهای متفاوت و متنوعی نقش آفرین هستند. بر همین اساس، تحقیق حاضر به دنبال بررسی تحولات کالبدی- فضایی سکونتگاه‌های روستایی پیرامون شهر ابهر و تأثیرگذاری حاصل از تعامل با شهر ابهر بر روند تحولات فضایی آن می‌باشد. پژوهش حاضر از نظر ماهیت کاربردی و از منظر بررسی، توصیفی- تحلیلی بوده که جمع‌آوری اطلاعات مورد نیاز در آن، به دو روش مطالعه کتابخانه‌ای و میدانی صورت پذیرفته است. بر این مبنا رشد افقی و خزش سریع شهر ابهر طی سال‌های اخیر سبب شده که سکونتگاه‌های روستایی واقع در حاشیه و پیرامون آن در معرض ادغام و الحاق در خارج از بافت و در برخی موارد در طرح آبی شهر و روستاها قرار گرفته و دچار تحولات ساختاری- فضایی زیادی باشد. این تحولات در همه روستاها یکسان نبوده و برخی روستاها نسبت به شرایطی که برخوردار بوده‌اند به صورت متفاوت دست به تغییرات فضایی زده‌اند که از مهمترین آن موارد می‌توان به تغییرات قیمتی در کاربری اراضی، تغییر در الگوی مسکن، تغییرات زیست‌محیطی، تحولات اجتماعی- اقتصادی و عملکردی این سکونتگاه‌های روستایی اشاره نمود.
کلیدواژه‌ها: تحولات کالبدی- فضایی، تعاملات روستایی- شهری، روستاهای پیراشهری، شهر ابهر.	

مقدمه

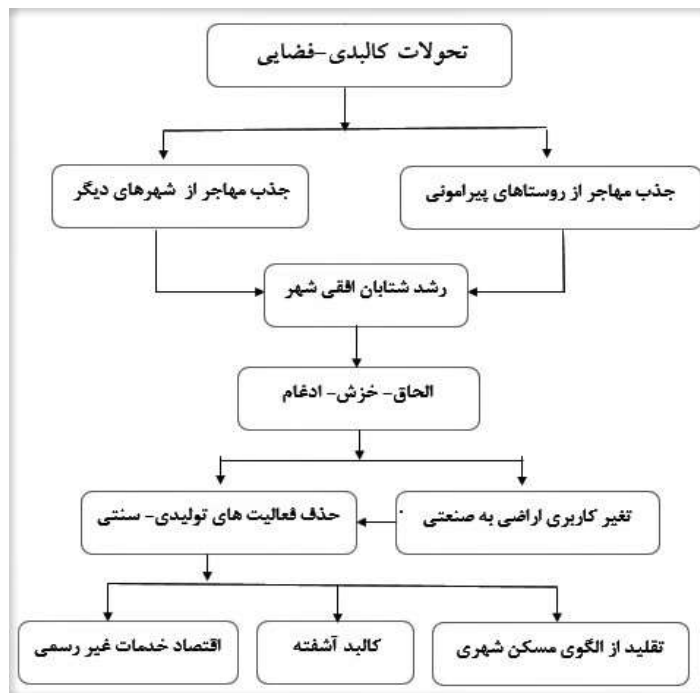
برپایی سکونتگاه‌های انسانی، حاصل تعامل و کنش متقابل گروه‌های انسانی و خصوصیات معین محیطی است که پیوسته در حال تغییر است. این تغییر و تحولات در ابعاد مختلف در بستر مکان و در گذر زمان شکل می‌گیرد. علاوه بر این، هر فضای جغرافیایی به عنوان یک واقعیت مکانی نه تنها تحت تأثیر نیروها و عوامل درونی بلکه ضمناً از نیروها و عوامل بیرونی نیز متأثر می‌شود (سعیدی، ۱۳۷۷: ۴). طی دهه‌های اخیر، سکونتگاه‌های شهری در ایران، هم به لحاظ جمعیتی و هم تعداد، متأثر از روندهای ادغام در نظام سرمایه‌داری جهانی، اقتصاد متکی بر منابع نفتی، سیاستهای تمرکز گرایانه دولتی و... بوده که در برخی مواقع منتج به رشد شده اما این رشد نه بر اساس تقسیم کار متناسب میان شهر و روستا و تکمیل عملکردی بلکه مبتنی بر جداگزینی و سیطره بی چون و چرای شهرها بر روستاها شد (سعیدی، ۱۳۸۸: ۵). به دنبال آن عرصه‌های روستایی نیز در گذر زمان و به تبعیت از فرآیندهای و روندهای اقتصادی، اجتماعی، اداری، و سیاسی، دچار تحولات متعددی شدند که بر حسب شرایط ناحیه‌ای، شدت آن متفاوت بود. بخشی از این تحولات در پی افزایش جمعیت شهری، رشد شهرنشینی سریع، گسترش فیزیکی شهرها و کارکردهای نوین شهری ایجاد گردید و بخشی دیگر با شرایط و موقعیت روستاهای پیرامون ارتباط داشت که بر شدت و ضعف این تحولات کمک می‌کرد. با این حال رشد و توسعه این عناصر یا ترکیب و بازترکیب آنها محصول جدید دانش و نهادها و همچنین پاسخی به تغییرات در شرایط پویایی‌های سرمایه‌نوده یا انعکاسی از حساسیت جامعه جهانی به فقر جدید، بلکه شکل‌گیری یک نظام فکری بوده که با کنار هم قرار دادن عناصر، نهادها و اقداماتی منجر به شکل‌گیری مجموعه روابطی شد که هستی این عصر را تضمین کرد (داداشپور و علی دادی، ۱۳۹۸: ۴۳).

از سوی دیگر، رشد و گسترش شهرها موجب پدیدار شدن مسائل و مشکلات در حوزه‌های پیرامون آنها شد. روستاهای پیرامون شهرهای بزرگ و میانی کشور، علاوه بر اینکه با مسائل و مشکلات متعدد، که به شکل عام گریبانگیر تمامی روستاهای کشور است، مواجه‌اند بلکه با مسایل حادث‌تر ناشی از استقرار در پیرامون شهر مرکزی نیز روبرو هستند. به عبارت دیگر روستاهای پیرامون شهرها دارای مسائل خاص و حادث‌تری هستند (احمدی، ۱۳۸۹: ۲). روستاهای مورد مطالعه این تحقیق که در پیرامون شهر ابهر واقع شده‌اند در سه دهه گذشته با تغییرات فضایی وسیعی مواجه بوده‌اند. بر این اساس به تبعیت از روندها و نیروهای حاکم بر نواحی مختلف کشور، در شهر ابهر طی سالهای گذشته موجب تمرکز امکانات، خدمات (اقتصادی، سیاسی-اداری، اجتماعی-فرهنگی)، تشدید جریان منابع، کالاها، سرمایه‌ها و نیروی انسانی از سکونتگاه‌های حوزه نفوذ و پیرامون به شهر ابهر شده است. به نحوی که برخی روستاها (شریف آباد، شناط، فونش آباد، حسین آباد) در مسیر گسترش فیزیکی شهر ابهر (پدیده خزش) قرار گرفته و از نظر ساختار فیزیکی و فضایی به طور کلی دگرگون گردیده و در آن ادغام شده‌اند (پدیده ادغام) و برخی دیگر نیز به دلایل گوناگون در مسیر رشد و تحول قرار نگرفته و یا به نحوی متفاوت دست به توسعه فضایی زده‌اند. فضایی که تنها کارکردی و معقول نیست، بلکه عاملی مهم در فرایند توسعه به شمار می‌آید (عزیزپور و محسن‌زاده، ۱۳۸۹: ۷۴). تغییر ساختار معیشت روستایی از کشاورزی به فعالیت‌های غیر کشاورزی، تغییر الگوی مصرف، تغییرات قیمت اراضی، کاهش محصولات تولیدی و سطح زیر کشت، تغییر در طرز نگرش‌ها، هنجارها، رفتارها، الگوهای تحرک اجتماعی و مشارکت را می‌توان تنها برخی از ابعاد تحولات مکانی- فضایی روستاهای مورد مطالعه در دهه‌های اخیر دانست. هدف پژوهش حاضر بررسی تحولات مکانی- فضایی، روستاهای پیرامون شهر ابهر می‌باشد. بنابراین سؤال تحقیق حاضر اینگونه مطرح است که روستاهای پیرامون شهر ابهر در روند زمانی ۱۳۷۵ تاکنون، با چه تحولات مکانی- فضایی رو به رو شده‌اند؟ و در ادامه به آن پرداخته می‌شود.

با توجه به دیدگاه اقتصاد سیاسی فضا، شهرهای بزرگ کشورهای در حال توسعه در مقایسه با دیگر مناطق یک کشور از امکانات بیشتری برخوردارند و بخش اعظم منابع و قدرت را در خود جمع کرده‌اند. از طرفی هم در اینگونه کشورها، غالباً قدرت سیاسی و اقتصادی با هم در آمیخته و در مناطق نسبتاً پیشرو متمرکز شده است و باعث تشدید نابرابری در سطوح ملی، ناحیه‌ای و محلی می‌شوند به عبارتی قطب‌های قدرت سیاسی، قطب‌های سرمایه و قدرت اقتصادی نیز هستند

چشم‌انداز تحولات کالبدی-فضایی ... /افراخته و همکاران

که محل آن بزرگترین شهر ناحیه و کشور می‌باشد. عرصه‌های سکونتگاهی شهری و روستایی به عنوان دو عنصر جغرافیایی که از هم تنیدگی عناصر فضایی و کالبدی به وجود آمده‌اند (قادرمرزی، ۱۳۸۹: ۴۵). از این رو انباشت سرمایه در شهر و گسترش مناسبات شبه سرمایه‌داری بین شهرها و روستاهای پیرامونی باعث ظهور گروه‌های اجتماعی صاحب قدرت سیاسی و اقتصادی شده و این طبقات اجتماعی جهت ایجاد ویلا و مجتمع‌های مسکونی و مراکز گذران اوقات فراغت (استفاده از زمین برای ساخت مسکن و یا برای کسب منفعت اقتصادی) به این روستاها هجوم می‌آورند و اقدام به خرید زمین و احداث بنا و در نتیجه ارتقای ارزش زمین و ساختمان در روستاهای حریم شهرها نسبت به سایر روستاها آنها را به نقاط جذابی برای دلان، دست‌اندرکاران خرید و فروش زمین و ساختمان تبدیل کرده است. و باعث تولید فضا و تحول در نظام کاربری اراضی بطور مستقیم و غیر مستقیم می‌شود (افراخته و همکاران، ۱۳۹۳: ۱۱). بنابراین سعی شده است نگاه پژوهش حاضر بر اساس نظریه اقتصاد فضا به تحولات روستایی باشد.

شکل ۱. چشم‌انداز تحولات کالبدی-فضایی

منبع: نگارندگان ۱۴۰۰

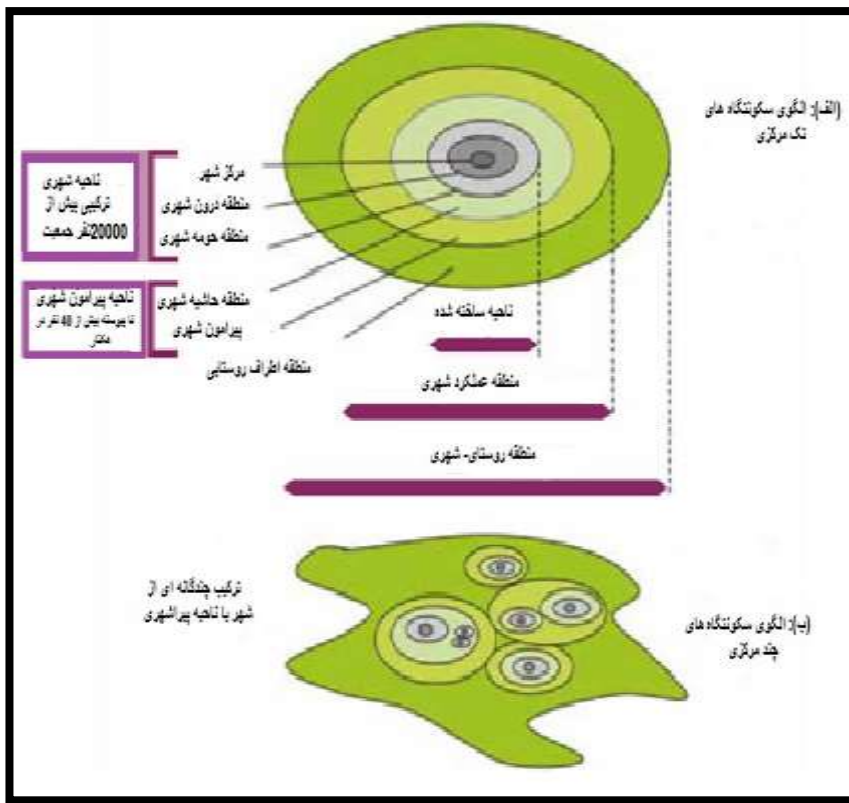
مبانی نظری و پیشینه پژوهش

سوابق پژوهش‌های انجام گرفته در زمینه (تحولات مکانی- فضایی روستاهای پیرامونی شهر) به شرح ذیل است: et al (2001) در سال (2001)، به بررسی تغییرات کاربری اراضی در حومه مسکو پرداختند، که در طی تحقیقات مشخص شد تغییر کاربری اراضی در حومه شهر مسکو از سال ۱۹۶۱ تا ۱۹۸۵ بسیار شدید بوده و مهمترین عوامل تغییر کاربری اراضی، گسترش فضایی کلانشهر، توسعه حمل و نقل و توسعه سکونتگاه‌های برنامه‌ریزی شده برشمرده می‌گردد. Dogun در سال (2005)، توسعه شهری در آدانای ترکیه و تأثیرات محیطی آن را ارزیابی نمودند، شهر آدانا و گسترش افقی و بی رویه آن در سالهای گذشته، با شهرنشینی شتابان و بدون مدیریت کارآمد، موجب به مخاطره افتادن جمعیت شهری و منابع طبیعی و تشدید مسائل زیست‌محیطی شده است. یافته‌ها نشان از آلودگی‌های متعدد آبی- خاکی و صوتی از یک سو و از بین رفتن اراضی حاصلخیز کشاورزی و اتلاف منابع آب از سوی دیگر است. از مهمترین دلایل وقوع این مسائل در شهرهای ترکیه، رشد بخش صنعت در اقتصاد این کشور و تسریع روند شهرنشینی و افزایش جمعیت شهری بوده.

سعیدی و همکاران (۱۳۹۲)، الحاق شهری سکونتگاه‌های روستایی پیرامون شهر زنجان؛ مورد مطالعه قرار دادند که هدفشان پرداختن به ابعاد مختلف پدیده ادغام یا الحاق شهری و وابسته به آن است، که شامل پدیده‌های خزش و خوردگی شهری با نگاهی به رشد بی‌رویه شهر زنجان و ادغام دو نمونه سکونتگاه‌های پیرامونی آن بوده است، از نتایج آن می‌توان به این مسائل اشاره کرد که الحاق سکونتگاه‌های روستایی پیرامون زنجان نه تنها موجب حل مسایل و مشکلات پیشین این روستاها نشده بلکه پیامدهای متعددی نظیر افزایش جمعیت و تغییر کاربری اراضی کشاورزی به مسکونی و خدماتی، آلودگی و مسائل زیست‌محیطی سکونتگاه‌های ملحق شده به ... را فرا روی روستاها قرار داده است. افراخته و دیگران (۱۳۹۳)، با تبیین تحولات مکانی-فضایی روستاهای پیرامون شهرها با استفاده از روش کیفی و مدل تئوری زمینه‌ای استفاده کرده و نتایج نشان می‌دهد که عوامل متعدد و در هم تنیده وابسته به روند جهانی شدن اقتصاد سبب تغییر کارکرد سکونتگاه‌های روستایی و در نتیجه توجیه‌گر روند تحولات فضای پیرامون شهری است. نظام اداری شبه‌مدرن، فناوری بهداشتی و رشد جمعیت، اصلاحات ارضی و حرکات مکانی جمعیت، ادغام اقتصادی، عمده شدن مازاد اقتصادی نفت، تنزل مقام کشاورزی، صنعت‌زدایی و عدم توان رقابت تولید سنتی، تکنولوژی ارتباطات و انباشت سرمایه و قدرت، قطبی شدن جامعه مهمترین این عوامل هستند. از بین عوامل مطرح شده، دو انباشت سرمایه و قدرت، قطبی شدن جامعه شبه مدرن مدیریت توسعه در تحول روستاهای پیرامون شهری کشور از نقش تعیین‌کنندگی بالایی برخوردار هستند. رهنمایی (۱۳۶۹)، در بررسی توسعه تهران و دگرگونی ساختارهای نواحی روستایی اطراف، نقش عوامل جغرافیایی بر روند گسترش شهر تهران پرداخته و اثرات توسعه این شهر بر نواحی روستایی اطراف را مورد تحلیل قرار داده است. وی معتقد است که توسعه کلانشهر تهران در تغییرات شهرنشینی روستاهای اطراف و تحولات فیزیکی-کالبدی نواحی پیرامونی تأثیرگذار بوده است. نتایج تحقیقات وی عبارتند از: افزایش جمعیت روستاها، تبدیل روستا به شهر و ایجاد شهرهای جدید در نواحی پیرامونی، افزایش تعداد شهرها، تغییرات کالبدی مسکن روستاهای اطراف و شکل‌گیری روستا-شهرهایی که از لحاظ ویژگی‌های موجود در آنها نه شهر محسوب می‌شوند و نه روستا، افزایش و توسعه راه‌های ارتباطی و تبدیل کشت‌های صنعتی گسترده به کشت متمرکز می‌باشد. احمدی (۱۳۸۸)، تحولات کالبدی-فضایی سکونتگاه‌های روستایی پیرامون شهر زنجان مورد تجزیه و تحلیل قرار داده است که تحولات کالبدی-فضایی روستاهای پیرامون شهر زنجان در رده زمانی ۶۸-۱۳۸۸ پرداخته و از نتایج آن پیوستگی کارکردی/عملکردی میان شهر و روستا نبوده است. شهر زنجان از گذشته به عنوان تنها مرکز برتر استان، از نظر شاخص‌های متعدد اقتصادی، اداری-سیاسی، اجتماعی و... دارد، هر چند با روستاهای اطراف ارتباط دو سویه داشته اما این ارتباط اغلب به ارتباط مسلط و تک‌سویه تبدیل شده که نتیجه آن وقوع پدیده‌هایی همچون خزش، خوردگی، الحاق/ادغام و سیاستهای اتخاذ شده بر اراضی کشاورزی روستاها است. افراخته و همکاران (۱۳۹۳)، پیوندهای کلانشهری و تحولات کالبدی-فضایی روستاهای پیرامون (مطالعه موردی: دهستان محمد آباد کرج)، را تحلیل نموده‌اند که یافته‌های آن نشان می‌دهد جریانات فضایی به ویژه جریان سرمایه و مردم (جمعیت) که در زمینه تعاملات روستایی-شهری را در ناحیه مورد مطالعه فراهم آورده و تحولات کالبدی-فضایی (نظام کاربری اراضی، مسکن و...) را نیز در پی داشته است. بدینسان در اروپا یک نوع جدید از فضای درحال ظهور است که شامل فضای پیرامون شهری و حاشیه آن است و در بین مناطق شهری و روستایی قرار دارد. در میان این فضا که تغییرات عمده‌ای جمعیتی، اقتصادی و تغییرات کاربری زمین اتفاق می‌افتد، این مناطق با چالش‌های متعددی از قبیل توزیع، کیفیت فضایی و دسترسی روبروست (Piorr, et al: 2012). در این پژوهش نیز با سرمشق قرار گرفتن سایر مطالعات

چشم‌انداز تحولات کالبدی-فضایی ... /افراخته و همکاران

مشابه به سرعت تحولات ایجاد شده در قلمرو جغرافیایی تحقیق، عناصر دخیل و مؤثر در به وجود آمدن تحولات فضایی-کالبدی و همچنین نوع تحولات و تغییرات به وجود آمده در این ناحیه مانند خزش، خوردگی، ادغام و غیره اشاره می‌گردد، که در واقع به نوعی با سایر پژوهش‌ها دارای تفاوت است.

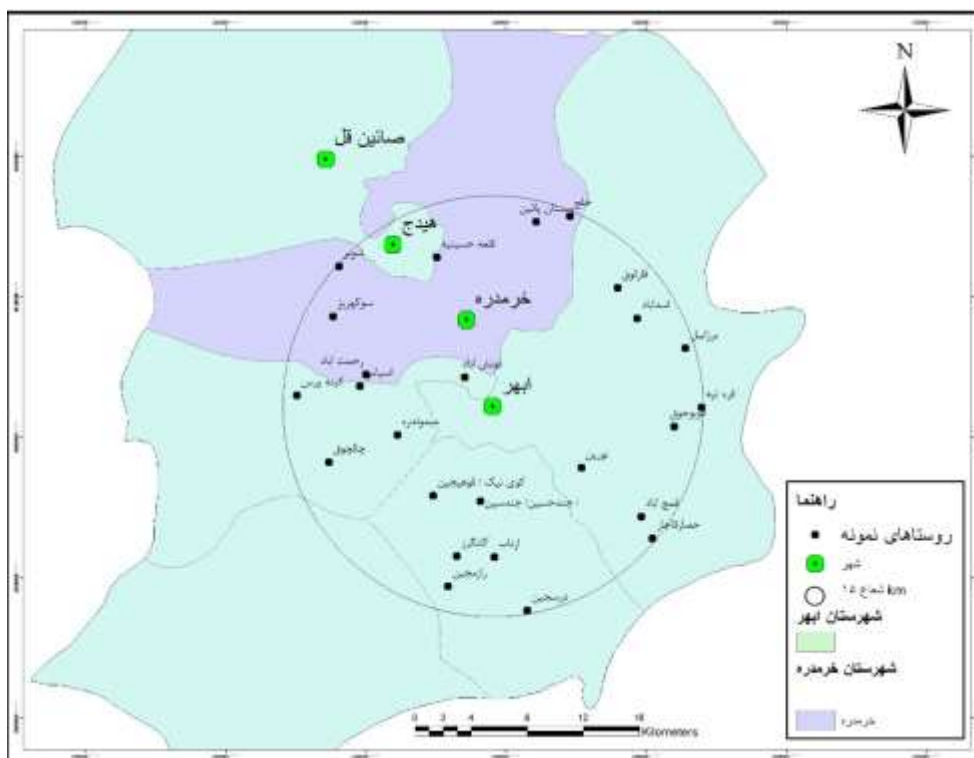
شکل ۲. مدل روستاهای پیرامونی در اروپا
منبع: Piorr, et al: 2012

روش پژوهش

مطالعه حاضر از نوع کاربردی و روش گردآوری داده‌ها پرسش‌نامه و مصاحبه است، روش تحلیل اطلاعات را می‌توان توصیفی و تا حدی همبستگی دانست زیرا علاوه بر توصیف عوامل به رابطه میان متغیره (Variables) نیز می‌پردازد. که مبتنی بر بررسی ارتباطات فضایی- مکانی میان شهر ابهر و روستاهای ناحیه است. جامعه آماری پژوهش حاضر، سکونتگاه‌های روستایی پیرامون شهر ابهر است. جامعه مورد مطالعه تحقیق، دارای مختصات جغرافیایی ۴۹ درجه و ۱۳ دقیقه شرقی و ۳۶ درجه و ۹ دقیقه عرض شمالی در فاصله ۹۰ کیلومتری زنجان قرار دارد. شهر ابهر از شمال به شهرستان طارم و از جنوب به استان همدان و از غرب به شهرستان خدابنده و شهرستان زنجان، از شرق به شهرستان تاکستان محدود می‌شود (معصومی، ۱۳۸۴: ۵۹). شهر ابهر در شرق استان زنجان مستقر است. مساحت این شهرستان بیش از ۳۳۶۲ کیلومتر مربع بوده و دارای یک بخش، سه شهر و پنج دهستان است (استاندارداری زنجان، ۱۳۹۹)، ارتفاع متوسط شهر ابهر حدود ۱۵۴۰ متر از سطح دریاهای آزاد می‌باشد (معصومی، ۱۳۸۴: ۵۹).

قابل ذکر است محدوده سیاسی شهرستان ابهر جزء یکی از استثنایی‌ترین تقسیمات کشوری ایران محسوب می‌شود که یک شهرستان در بین محدوده آن قرار گرفته است و به دو قسمت تقسیم کرده است. شهرستان خرمدره بخاطر

رسیدن به حد نصاب جمعیتی و قرارگیری در فاصله نزدیک (۳ کیلومتری) با شهر ابهر، از شهرستان ابهر در سال (۱۳۷۶) جدا و در بین محدوده جدید شهرستان ابهر قرار بگیرد. بنابراین خرمدره نیز با وسعت ۳۹۴/۵ کیلومترمربع کوچکترین شهرستان استان است. جمعیت آن بالغ بر ۶۷۹۵۱ هزار نفر است و دارای یک بخش، یک شهر و دو دهستان می‌باشد (وزارت ارتباطات و فناوری اطلاعات، ۱۳۹۹). به لحاظ تراکم نسبی جمعیت در سطح استان رتبه اول را دارا است. همچنین این شهرستان با ۷۵/۶ درصد بالاترین میزان شهرنشینی در استان زنجان را دارد (دانشگاه علوم پزشکی و خدمات بهداشتی درمانی زنجان، ۱۳۹۹). که برخی از روستاهای مورد مطالعه را نیز شامل می‌شود. رشد جمعیت مناطق شهری در ۱۰ سال (۶۵-۵۵) با افزایش بی‌سابقه‌ای همراه گشت و به ۸/۱۷ درصد رسید. این افزایش چشمگیر جمعیت مناطق شهری بیش از هر چیز مرهون دو برابر شدن جمعیت شهرهای زنجان، ابهر و خرمدره است (محمدی و رستمی، ۱۳۹۵: ۵-۱۰). همچنین تبدیل روستاهای مابین شهرهای بزرگ و متوسط به شهر را تا حدی می‌توان ناشی از یکنواختی تقریبی محیط طبیعی استان دانست (همان). در شکل ذیل محدوده جغرافیایی آن ترسیم شده است، به علت تأثیرگذاری بیشتر برای روستاهایی پیرامون شهر ابهر شعاعی حدود ۱۵ کیلومتری قرار داده شده است، زیرا در این شعاع بیشترین اثر میان روستاها با مرکز ناحیه در شهرستان نسبت با تعاملات شهرستانهای همجوار برقرار میگردد. این نحو از انتخاب بر اساس مرکزیت شهر ابهر و محدوده دایره‌ای با شعاع ۱۵ کیلومتری آن شکل گرفته است. در حال حاضر مردم دهستان صائین قلعه و شهر هیدج برای کارهای اداری مجبورند بعد از طی مسافت طولانی از شهرستان خرمدره عبور کرده و به بخش مرکزی ابهر مراجعه کنند.

شکل ۳. نقشه موقعیت جغرافیایی و قلمرویی شهر ابهر

چشم‌انداز تحولات کالبدی-فضایی ... /افراخته و همکاران

این پژوهش با استفاده از شیوه نمونه‌گیری تصادفی ساده (Simple Random Sampling) در دو سطح به جمع‌آوری نمونه‌ها پرداخته است: که شامل سطح روستاها و سطح خانوارهای روستایی است. در سطح نخست، بر پایه بررسی‌های مقدماتی و این پیش فرض که فاصله از شهر در دامنه ارتباطات و بروز دگرگونی‌ها نقش اثرگذاری دارد، شعاع ۱۵ کیلومتری از محدوده شهر به عنوان شعاع بیشترین تأثیرپذیری تعیین و روستاهای واقع در این شعاع، با استفاده از نمونه گیری ناحیه‌ای، به مثابه نمونه‌های سطح نخست انتخاب شدند. بدین ترتیب، از میان ۳۵ روستای پیرامونی شهر ابهر، ۲۴ روستا که در این شعاع قرار داشتند، برگزیده شدند؛ از نظر اداری سیاسی، ۱۸ روستا منتخب به بخش مرکزی شهر ابهر (دهستان‌های حومه، درسجین، ابهر رود) و ۶ روستای دیگر به بخش مرکزی شهر خرمدره (دهستان خرمدره) تعلق دارد. سطح دوم، نمونه‌گیری از خانوارهای ساکن در روستاهای نمونه، با استفاده از فرمول کوکران که از بین ۱۵۳۵۷ خانوار ۲۴۲ خانوار بعنوان نمونه انتخاب شد؛

$$p = \text{احتمال وجود صفت به درصد } 0/80$$

$$q = \text{احتمال عدم وجود صفت به درصد } 0/20$$

$$d = \text{خطای نمونه‌گیری یا سطح احتمالی مورد نظر درجه اطمینان } (0/05)$$

$$t = \text{درصد احتمال صحت گفتار که برابر با } 95 \text{ درصد در نظر گرفته شده است. به منظور انجام مطالعات عمیق و دقیق‌تر،}$$

در طراحی

ابعاد مورد تحلیل در این پژوهش شامل: ابعاد ملی، مدیریتی، اقتصادی، اجتماعی، دسترسی و کالبدی است که هر یک دارای چندین عامل مؤثر زیر بخش بوده که در پرسش‌نامه نهایی لحاظ شده و مبنای سنجش پژوهش حاضر قرار گرفته است. پرسشنامه‌ها از دو نوع پرسش‌نامه روستا و خانوار استفاده گردید. در همه ۲۴ روستای مورد مطالعه، پرسشنامه اطلاعات مربوط به روستا از سوی مدیران (دهیار و شورای اسلامی روستایی بخش مرکزی، ۱۳۹۵)، ریش‌سفیدان و معتمدان تکمیل گردید. پرسشنامه‌های خانوار با استفاده از روش نمونه‌گیری تصادفی ساده صورت گرفته است.

جدول ۱. روستاهای قلمرو جغرافیایی در دوره‌های زمانی مختلف.

ردیف	نام روستا	۱۳۷۵		۱۳۸۵		۱۳۹۰		فاصله از شهر (km)	تعداد پرسشنامه
		خانوار	جمعیت	خانوار	جمعیت	خانوار	جمعیت		
۱	درسجین	۲۱۰	۸۸۰	۵۴۹	۱۶۸	۴۳۷	۱۵۰	۱۳	۷
۲	رازمجین	۳۳	۱۶۶	۱۲۷	۲۹	۱۳۳	۳۰	۱۲	۳
۳	ازناب	۱۱۸	۳۴۱	۱۳۷	۵۸	۱۳۶	۶۵	۱۰	۲
۴	کلنگرز	۴۹	۲۴۰	۱۹۳	۴۳	۱۴۰	۳۸	۱۰	۲
۵	حصارقاجار	۱۱۶	۴۷۲	۳۳۰	۹۴	۱۹۵	۶۱	۱۴	۳
۶	قمچ آباد	۱۶۴	۷۵۹	۵۶۱	۱۵۴	۴۷۵	۱۳۸	۱۴	۷
۷	قوهیجین	۱۰۰	۴۰۲	۱۸۴	۵۹	۱۵۸	۵۵	۷/۵	۲
۸	نورین	۴۲۸	۲۰۱۲	۲۰۸۸	۵۵۰	۲۱۳۳	۶۵۸	۷	۳۳
۹	چالچوق	۴۳	۱۸۶	۱۳۷	۲۴	۴۱	۱۰	۱۲/۵	۱
۱۰	میمونده	۲۲۹	۱۲۳۱	۱۰۲۸	۲۵۲	۸۶۰	۲۲۸	۷	۱۳
۱۱	قویچوق	۳	۱۵	۹	۴	۱۵	۴	۱۲/۵	۱
۱۲	کینه ورس	۱۹۸	۱۰۱۱	۷۰۳	۱۸۴	۶۰۶	۱۸۹	۱۴	۹
۱۳	اسپاس	۵۰۲	۹۲	۳۸۳	۱۰۲	۳۴۴	۱۰۱	۱۰	۵
۱۴	فونش آباد	۲۴۸	۱۵۲۱	۱۶۳۷	۳۷۱	۱۷۴۰	۵۰۲	۳	۲۷
۱۵	رحمت آباد	۱۵۴	۸۹۴	۸۷۲	۲۰۸	۸۸۹	۲۵۴	۱۰	۱۴

۱۶	برزائیل	۶	۲۱	۸	۲۲	۱۱	۳۵	۱۴	۱
۱۷	اسد آباد	۲۴	۱۲۲	۲۱	۹۰	۲۱	۶۹	۱۱	۲
۱۸	سوکهریز	۳۸۷	۲۱۲۴	۵۳۶	۲۲۰۶	۷۱۰	۲۳۹۶	۱۳	۳۶
۱۹	قارلوق	۲۹	۲۱۳	۳۷	۱۸۶	۳۸	۱۵۶	۱۲	۳
۲۰	شویر	۲۷۰	۱۵۹۵	۳۰۵	۱۶۳۱	۴۶۷	۱۸۱۶	۱۵	۲۸
۲۱	قلعه حسینیه	۳۳۳	۱۷۱۶	۴۹۲	۲۰۴۲	۶۹۸	۲۴۶۸	۱۱	۳۸
۲۲	ویستان	۱۳	۸۷	۲۹	۱۰۳	۱۵	۴۵	۱۴	۲
	پایین								
۲۳	خلج	۱۵	۵۶	۱۱	۳۰	۱۱	۲۴	۱۴	۱
۲۴	خلیفه حصار	۷۶	۳۱۵	۵۱	۱۹۲	۱۳۰	۴۶	۱۵	۲

منبع: مرکز آمار ایران ۱۳۹۵

یافته‌ها و بحث

تحولات اجتماعی - فرهنگی

بررسی روند تغییر و تحولات نرخ رشد جمعیت روستاهای پیرامون شهر ابهر نشان دهنده این واقعیت است که برخی از روستاها دچار تغییرات رشد (مثبت و منفی) گردیده‌اند که این تغییرات حتی بر تحولات مکانی- فضایی و کارکردی روستاها نیز تأثیرگذار بوده است. در دوره سالهای (۱۳۷۵-۱۳۶۵) بیشترین نرخ رشد منفی متعلق به روستای قره تپه با (۲۱/۰۰ درصد) بوده است و روستاییان، عواملی از جمله دسترسی نامناسب به شهر ابهر، کمبود امکانات و درآمد کم را در شکل‌گیری این وضعیت دخیل می‌دانند. بیشترین نرخ رشد مثبت نیز در مقطع فوق متعلق به روستاهای شویر و خلج با (۲۶/۳۹ درصد) بوده است. در دوره (۱۳۸۵-۱۳۷۵) کمترین نرخ رشد به روستای ازنا با (۹/۱۲ درصد) و بیشترین نرخ افزایش جمعیت به روستای قره تپه (۱۳ درصد) بوده است. در سال (۱۳۸۵-۱۳۹۰) کمترین نرخ رشد جمعیت را روستای درسجین و بیشترین نرخ رشد نیز در این دوره، به روستای قویچوق تعلق دارد. نتایج بررسی کلی جمعیت بین سال‌های ۱۳۸۵ و ۱۳۹۰ نشان داد که تحولات جمعیتی شامل کاهش و افزایش جمعیت، نتیجه جابجایی و ادغام روستاها با شهر ابهر بوده است که موجب تخلیه روستاهای جند حسین (۱۳۹۰) و قره تپه (۱۳۸۵) شده است. همچنین روستای شریف آباد با شهر ابهر بر اثر خزش شهری ادغام گردیده است. بررسی خانوارهای مورد مطالعه از نظر وضعیت بومی بودن نشان داد ۳۰/۲۹ درصد افراد مهاجر، ۶۹/۷۱ درصد بومی را تشکیل می‌دهند. از روستاهای پیرامونی منطقه مورد مطالعه، روستاهای (نورین، فونش آباد، سوکهریز، شویر، قلعه حسینیه) مهاجرپذیر، با افزایش جمعیت روبه رو شده و سایر روستاها مهاجرفرست بوده‌اند. یافته‌های تحقیق نشان داد که عوامل مؤثر در مهاجرت افراد به روستاهای پیرامونی منطقه مورد مطالعه عبارتند از اشتغال، ارزانی قیمت زمین و مسکن، بالا بودن قیمت اجاره و دسترسی آسان به شهر ابهر بوده است عوامل فوق موجب گردیده است که نیروی کار به صورت روزانه به شهر مقصد مهاجرت نموده و روستاها را از حالت پویایی خارج و به سکونتگاه‌های خوابگاهی بدل نماید. از سویی دیگر بازخورد تحولات جمعیتی از جنبه کالبدی (فیزیکی) بیشتر سمت و سوی غیرتعاملی و تک‌سویه ایجاد کرده است و از منظر تعاملات غیر خطی اجزای مهم به ایجاد تمرکز در انباشت و تجمع نقطه‌ای در نواحی مهم مرکزی و روابط و پیوندهای محدود دوسویه مبدل بوده است.

تحولات اقتصادی (کشاورزی، خدمات، صنعت)

یکی از مهمترین پیامدهای اقتصادی که در روستاهای پیرامونی شهر ابهر اتفاق افتاده تغییر ساختار اشتغال روستاها است که مردم روستاهای پیرامونی از بخش اول اقتصادی به بخش‌های دوم (صنعت) و سوم (خدماتی) روی آورده‌اند. با

چشم‌انداز تحولات کالبدی-فضایی ... /افراخته و همکاران

بررسی روستاهای مورد مطالعه نقش غالب اشتغال روستاییان کشاورزی، دامداری بوده است. با افزایش جمعیت شهر ابهر و شدت تقاضا برای مواد غذایی، اراضی کشاورزی روستاهای پیرامونی به کشت محصولات مطابق با نیازهای شهری اختصاص یافته و سیستم کشاورزی معیشتی به کشاورزی غیرمعیشتی تبدیل شده است. یکی از اثرات شهر ابهر بر روستاهای پیرامونی دو شغله شدن کشاورزان روستایی می‌باشد که در پی تغییر کارکردی مسکن در روستا بوجود می‌آید، بدین صورت که علاوه بر کشاورزی که به صورت فصلی انجام می‌گیرد کشاورزان در آخر فصل پاییز و زمستان به عنوان کارگر ساده عموماً در فعالیتهای ساختمانی و غیره شهر ابهر اشتغال دارند، که این پدیده از یک سو باعث افزایش حرکات پاندولی میان شهر و روستا گردیده و از سوی دیگر باعث بالا رفتن در آمد و افزایش نرخ اشتغال و فعالیت شده است. که نتیجه آن موجب رشد اقتصادی و تغییر معیشت از مولد به مصرفی (در برخی از فصول) بوده است. رکود تولیدات صنایع دستی در روستاهای پیرامونی مؤید این نکته می‌باشد.

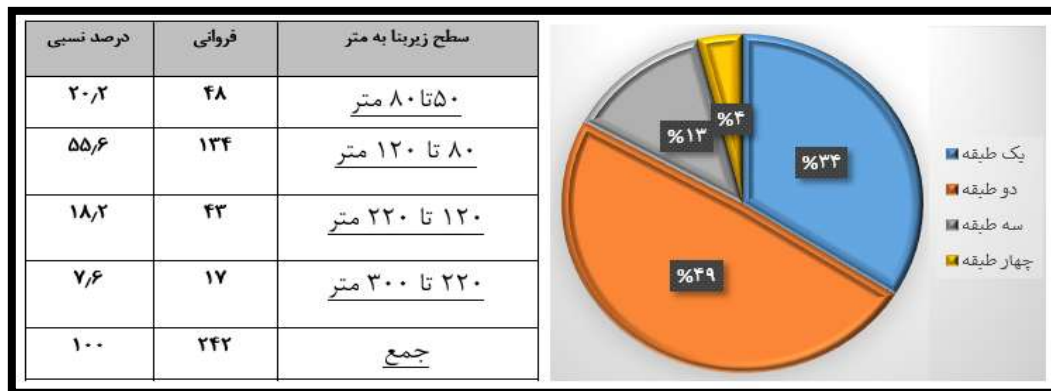

شکل ۴. نمودار میزان اشتغال در روستاهای پیرامونی شهر ابهر.

شهرک‌های صنعتی که در محدوده روستاهای پیرامونی شهر ابهر ایجاد شده می‌توان به منطقه صنعتی نورین و شهرک صنعتی شریف ابهر و افق ابهر که واحدهای بزرگ و کوچک صنعتی است اشاره کرد. که اکثریت قریب به اتفاق اشتغال مولد در این منطقه صورت گرفته است و باعث جذب نیروهای جوان و فعال از روستاهای پیرامونی شده است و این امر سهم بسزایی در پیشرفت و پایداری و تحولات مکانی- فضایی روستاهای پیرامونی داشته است. در بخش صنایع دستی می‌توان به دو یا چند کارگاه در روستاهای پیرامونی مثل کارگاه (رشته بری سوگهریز، چوب بری نورین و فرش بافی و تولیدی خیاطی و کفش) اشاره کرد. در بخش خدمات نیز روستاها متأثر از هجوم مهاجران و همچنین جریان سرمایه شهری، زمین‌های زراعی روستا ارزش تجاری یافته و تغییر کاربری زمین‌های زراعی و بایر به کاربری‌های مسکونی، خدماتی و کارگاهی رونق گرفته است. این امر در شکل‌گیری بنگاه‌های معاملاتی در روستاها نقش داشته و خرید و فروش زمین‌ها و معاملات در بنگاه‌های رسمی روستاها انجام شده است. حرکات جمعیتی و رفت و آمد روزانه ساکنان روستاهای پیرامونی به شهر و آشنایی با زندگی شهری، افزایش تقاضا برای خدمات لوکس شهری و تغییر در الگوی مصرف روستاییان را در پی داشته است و به بالطبع چنین افزایش تقاضایی، خدماتی همچون مرکز خرید، فروشگاه پوشاک، باشگاه ورزشی و کافی‌نت و ... شکل گرفته است. شکل‌گیری خدمات در همه روستاها مورد مطالعه یکسان نبوده و در روستاهای نورین، قلعه حسینیه، سوگهریز، فونش آباد و شویر بیشتر بوده است.

قیمت اراضی روستایی

در بررسی تغییرات قیمت اراضی نیز، بر اساس نتایج بدست آمده، در تمامی روستاهای پیرامون ابهر قیمت اراضی روستایی افزایش یافته است، که میزان این افزایش در برخی روستاها بسیار زیاد و در برخی کمتر بوده است. بطور کلی افزایش قیمت اراضی در این روستاها با سه عامل فاصله از شهر، فاصله از راههای ارتباطی اصلی و رشد فیزیکی روستا و در نتیجه عدم مهاجرت و افزایش جمعیت در ارتباط بوده است. بطوریکه در روستای نورین، قلعه حسینیه، سوکهریز و فونش آباد بیشترین افزایش قیمت بوده است. از این رو روستاهای بزرگ نیز افزایش قیمت بیشتری نسبت به روستاهای کوچکتر داشته است. بر اساس یافته‌های تحقیق در روستاهای مورد مطالعه قیمت یک هکتار اراضی دیمی در سال ۱۳۷۵ یک میلیون بود و با افزایش قیمت در سال ۱۳۹۴ به ۱۵ میلیون رسیده است. همین‌طور قیمت یک هکتار اراضی آبی از ۱۰ میلیون در سال ۱۳۷۵ به ۲۵ تا ۳۰ میلیون در سال ۱۳۹۴ رسیده است. این امر نشان دهنده ارزش بالای زمین‌های زراعی دیمی و آبی در روستاهای پیرامون شهر ابهر می‌باشد. تحولات بخش کالبدی: در روستاهای پیراشهری ابهر از لحاظ کالبدی تحولات چشمگیری وجود داشته به طوریکه، تعداد طبقات خانه‌های مسکونی از یک طبقه به دو الی سه طبقه افزایش یافته و سطح زیربنای خانه‌های مسکونی به (کمتر از ۱۲۰ متر) کاهش داشته است.

شکل ۵. نمودار سطح زیر بنا در مسکن روستاهای پیرامونی ابهر.
منبع: نگارندگان ۱۴۰۰

در ساخت خانه‌ها بیشتر از مصالح جدید از جمله آهن و سیمان و تیرچه و سفال و غیره استفاده شده است. اجرای طرح هادی روستایی و مشارکت مردم در گرفتن وام مسکن روستایی از بنیاد مسکن انقلاب اسلامی باعث ساخت خانه‌های جدید و نوساز و تحولات کالبدی-فضایی روستاهای پیرامونی در دوره زمانی ۱۳۷۵ به بعد شده است. تقسیم‌بندی فضای خانه‌های روستایی دچار تحول گردیده و همچنین عملکرد مسکن‌های روستایی از زیستی- معیشتی (۲۸/۹۲ درصد) به عملکرد زیستی (۴۱/۳۲ درصد) و تدارکاتی-تجاری (۱۶/۹۴ درصد) تخصیص داده شده است.

جدول ۲. نوع عملکرد مسکن روستاهای پیرامون شهر ابهر.

عملکرد	فروانی	درصد نسبی
زیستی	۱۰۵	۴۳/۳۸
معیشتی	۳۱	۱۲/۸۰
زیستی- معیشتی	۶۵	۲۶/۸۵
تجاری- تدارکاتی	۴۱	۱۶/۹۴
جمع	۲۴۲	۱۰۰

منبع: نگارندگان ۱۳۹۸

بررسی‌های میدانی انجام شده، حاکی از آن است که مساحت خانه‌های نوساز در روستاهای پیرامونی مورد مطالعه کاهش یافته است. معمولا به علت فضای کافی و بی‌ارزش بودن زمین در روستاها، خانه‌های روستایی با مساحت‌های بالا ساخته می‌شوند، ولی در روستاهای پیرامونی شهر ابهر به دلیل افزایش جمعیت و به تبع آن تقاضا برای مسکن و از طرف دیگر، بالا رفتن قیمت زمین، مساحت خانه‌های نوساز در این روستاها در حال کاهش است. از تحولات کالبدی قابل ملاحظه‌ای که روستاهای پیرامون شهر ابهر با آن مواجه شده، وقوع پدیده ادغام و الحاق (روستاهای شناط، حسین آباد، فونش آباد و شریف آباد) است که در اثر پدیده خزش شهر ابهر اتفاق افتاده است.

شکل ۶. پدیده ادغام و الحاق روستاهای پیرامون شهر ابهر.
منبع: تصویر گوگل ارث.

در روستاهای مورد مطالعه از مصالح بومی استفاده کمتر و مصالح غیر بومی بیشتر مورد توجه قرار گرفته شده است. همچنین در اثر روابط بین شهر و روستا الگوی مسکن روستایی به الگوی مسکن شهری تغییر پیدا کرده است.

جدول ۳. تغییر اجزای مسکن در روستاهای پیرامونی شهر ابهر.

مساکن قدیمی	مساکن جدید
مصالح بومی (خشت و گل)	مصالح مستحکم و جدید (آجر و آهن و تیرچه بلوک)
زاغه و طویله در زیر خانه	فاقد فضای نگهداری دام
فاقد کانال کولر	فاقد مجاری تهویه هوا- کانال کولر
آشپزخانه مجزا همراه با دیوار	آشپزخانه آپن
نمای گلی همراه با تزئینات	نمای آجری و سنگی و شیروانی
ارتفاع کم - یک طبقه	ارتفاع متوسط و زیاد- دو یا سه طبقه
خانه های بزرگ با مساحت بالای ۱۲۰ متر	خانه های کوچک با مساحت کمتر از ۱۲۰متر
فاقد پارکینگ	اختصاص فضایی به پارک خودرو (در حیاط)
الگوی خانه سنتی همراه با حیاط بزرگ	الگوی آپارتمان
سرویس بهداشتی در انتهای حیاط	سرویس بهداشتی در داخل و خارج ساختمان

منبع: یافته های پژوهش ۱۳۹۸

در سال‌های اخیر روستاهای پیرامونی مورد مطالعه با توسعه آشفستگی کالبدی-فضایی روستایی مواجه شده است که دلایل آن می‌توان به عدم توجه و مشارکت روستاییان به طرح هادی روستایی اشاره کرد. گسترش بافت فیزیکی روستای نورین بدون توجه به طرح هادی روستا صورت گرفته است که تنها دلیل آن رساندن موقعیت روستا به راههای اصلی (جاده ترانزیت ابهر- زنجان) بوده است. رونق ساخت و ساز در روستاهای پیرامونی و تأثیرپذیری از الگوی مسکن شهری و افزایش تعداد خانه‌های دوم شهری در روستاهای پیرامونی که متأثر از کاهش فاصله زمانی- مکانی با شهر ابهر می‌باشد، باعث تغییر در بافت کالبدی روستاهای پیرامونی شده است. گسترش فیزیکی روستاهای پیرامونی شهر ابهر به خارج از بافت سنتی و اولیه، به موازات تغییر و تحول در کالبد، الگوی معماری، کوچه‌های بن‌بست و باریک صورت گرفته است. وجود مسکن یک طبقه با الگوی سنتی روستایی، کوچه‌های تودر تو و باریک، عدم جدول بندی و آسفالت مناسب کوچه‌ها، از ویژگی‌های بافت قدیم در روستاهای مورد مطالعه است. از طرف دیگر در محلات جدید شکل گرفته، نحوه دسترسی و نوع معیشت تأثیر بسزایی داشته است. واحدهای مسکونی جدید با سبک معماری شهری شناخته شده‌اند و معابر سنتی نیز در این محلات متناسب با گسترش وسایل نقلیه در روستا عریض‌تر گردیده است.

شکل ۸. تحولات و تغییرات بافت سنتی

شکل ۷. بافت قدیم در روستایی

عوامل و عناصر طبیعی مختلفی بر نظام و شکل‌گیری محلات در سکونتگاههای روستایی پیرامون شهر ابهر موثر بوده‌اند. توپوگرافی، شیب، و دسترسی به آب چه بعنوان چشمه و قنات و چه بعنوان رودخانه از عناصر اصلی تقسیم‌بندی محلات محسوب می‌گردد. مهمترین عامل طبیعی مؤثر بر شکل‌گیری و تقسیم محلات در میان سکونتگاههای روستایی پیرامون شهر ابهر عامل توپوگرافی، شیب و رودخانه بوده است. بطوریکه در دو روستای سوکهریز، نورین (ابهر رود) عبور رودخانه از وسط روستا در شکل‌گیری و تقسیم محلات نقش بسزایی داشته است. همینطور عبور رودخانه از سمت شرق روستای شویر نیز گسترش این روستا را تحت تأثیر و مانع گسترش آن به طرف شرق شده است. در سال‌های اخیر نیز نقش عوامل بیرونی را در شکل‌گیری محلات نمی‌توان انکار کرد.

راهها و شبکه معابر روستایی: شبکه معابر از مهمترین عوامل و عناصر کالبدی سکونتگاهها محسوب می‌شود چرا که سایر عناصر کالبدی و هر گونه برنامه ریزی برای سکونتگاهها هر چند که ویژگی‌های مطلوب را دارا باشند، بدون در نظر گرفتن معابر و دسترسی مناسب، عملاً کارایی خود را از دست می‌دهند. در این میان نیروها و عوامل متعدد درونی و بیرونی بر نحوه شکل‌گیری، گسترش و کیفیت معابر در سکونتگاهها مؤثرند که مهمترین آنها را می‌توان عوامل و نیروهای طبیعی، اجتماعی- فرهنگی، اقتصادی و عوامل برنامه‌ریزی و سیاست‌گذاری طرح‌ها و پروژه‌ها نام برد. عوامل طبیعی عمدتاً از طریق ویژگی‌های ناهمواری، آب و هوا و منابع آب نقش و تأثیر خود را بر وضعیت شبکه معابر اعمال

چشم‌انداز تحولات کالبدی-فضایی ... /افراخته و همکاران

می‌نمایند. سکونتگاه‌های روستایی پیرامون شهر ابهر را از نظر ناهمواری (توپوگرافی و شیب) می‌توان به سه گروه سکونتگاه‌های دشتی، پایگوهی، کوهستانی - دره‌ای تقسیم‌بندی نمود.

جدول ۴. موقعیت سکونتگاه‌های پیرامونی مورد مطالعه.

شرح	فراوانی	درصد	ملاحظات
سکونتگاه‌های کوهستانی - دره‌ای	۱۰	۴۱/۶	کینه‌ورس - درسجین - رازمجین - ارزاب - کلنگرز - چالچوق - میموندره - خلیفه حصار - ویستان پایین - برازبیل
سکونتگاه‌های کوهپایه‌ای	۳	۱۲/۵	خلج - قوهیجین - کینه ورس
سکونتگاه‌های دشتی	۱۱	۴۵/۸	فونش آباد - نورین - قلعه حسینیه - شویر - قمچ آباد - حصار قاجار - رحمت آباد - اسپاس - سوکهریز - قارلوق - اسد آباد

منبع: نگارندگان ۱۳۹۸

مهمترین ویژگی شبکه معابر در سکونتگاه‌های کوهستانی و پایگوهی پیرامون شهر ابهر، کم بودن عرض و شیب زیاد نسبت به سکونتگاه‌های واقع در دشت می‌باشد. علاوه بر عرض، طول معابر نیز در روستاهای پایگوهی و کوهستانی کوه تاهتر است. شدت این ویژگی را در هسته اولیه شکل‌گیری بافت سکونتگاه‌های پایگوهی می‌توان مشاهده کرد. همینطور در شکل‌گیری معابر سکونتگاه‌های پایگوهی نقش عوامل بیرونی و اجرا شده خیلی کم و معابر از ناهمواری تبعیت و شکل گرفته است. همچنین در روستاهای پایگوهی و کوهستانی اغلب شبکه معابر به باغات و مزارع در پایین روستا ختم می‌گردد.

شکل ۹. تعریض معابر روستایی (کینه ورس و روستای سوکهریز)

مهمترین ویژگی شبکه معابر در سکونتگاه‌های دشتی، بلند بودن طول و عرض معابر و شیب اندک آنهاست. بدلیل برخورداری از خاک‌های حاصلخیز و آب فراوان اکثر معابر سکونتگاه‌های دشتی به فضای باز منتهی می‌شوند.

شکل ۱۰. ایجاد جاده (زیرسازی‌های ارتباطی)

شکل‌گیری و اضافه شدن فضای میدان به بافت روستاها

یکی از فضاهایی که در سال‌های اخیر در روستاهای مورد مطالعه به بافت روستا اضافه شده، فضای میدان هست که شکل گرفته است در روستای قلعه حسینیه بخوبی این این فضا نمایان گردیده است که باعث افزایش قیمت زمین‌های اطراف و محلی باز برای تجمعات اهالی روستا و همچنین گسترش مکان‌های تجاری در اطراف آن بوجود آمده است.

شکل ۱۱. تصویر شکل‌گیری میدان در روستای قلعه حسینیه

تحولات کاربری اراضی

کاربری اراضی، مهمترین ارکان در نظم‌یابی سازمان فضایی به شمار می‌آید. تحول و دگرگونی در کاربری اراضی به عنوان یک مشخصه اصلی و مستمر انگاشته می‌شود. در مکان‌های در حال تحول بررسی و تحلیل کاربری اراضی، محقق را در شناخت برخی ویژگی‌های کالبدی مؤثر و در عین حال پنهان یاری می‌نماید. در روستاهای مورد مطالعه، مهمترین شکل تغییرات کاربری اراضی روستایی، تغییر کاربری اراضی از کشاورزی به سایر کاربری‌ها به خصوص مسکونی و صنعتی است. نخستین شاهد بر این مدعا گسترش فیزیکی شهر ابهر و روستاهای مورد مطالعه می‌باشد که به ناچار بر پهنه‌های اراضی کشاورزی صورت می‌گیرد. چرا که تمامی این روستاها در درون یا اطراف اراضی کشاورزی استقرار یافته‌اند. با گسترش شهر ابهر و کاهش فاصله روستاهای پیرامونی با آن، هر روزه دست اندازی‌های بیشتری به زمین‌های کشاورزی و تغییرات کاربری اراضی زراعی به مسکونی و سایر کاربری‌ها از جمله صنعتی و کارگاهی و ... می‌شود. همچنین به خاطر عامل وراثت و فروش زمین‌های کشاورزی تعداد قطعات زمین‌های کشاورزی کوچکتر شده و خیلی افراد بخاطر سود بیشتر ترجیح می‌دهند زمین‌های زراعی اطراف روستا را به صورت بایر در آورده و به فروش برسانند که در روستاهای نورین، قلعه حسینیه و فونش آباد نمود بیشتری داشته است. همچنین عدم توجه به طرح‌های هادی و طرح‌های توسعه در روستاهای پیرامونی تغییرات کاربری اراضی به صورت لجام کسیخته صورت گرفته شده است. به طور کلی می‌توان گفت گسترش فیزیکی شهر ابهر و کاهش فاصله میان شهر و روستا و پیرو آن خدمات رسانی به روستاهای واقع در حوزه نفوذ مستقیم شهر، سهولت دسترسی به شهر، افزایش فرصت‌های اشتغال در شهرها مانند رانندگی و کارگری در بخش ساختمان‌سازی و ... که بیشتر از همه به عنوان شغل دوم روستاییان به شمار می‌آیند را می‌توان از دلایل تغییر کاربری

چشم‌انداز تحولات کالبدی-فضایی ... /افراخته و همکاران

در روستاهای پیرامونی عنوان کرد. با ادغام روستای شریف آباد در شهر ابهر، مردم این روستا عنوان کردند که کاربری‌های اراضی آنها با گسترش فیزیکی و کاهش فاصله بین این روستا و شهر تغییرات زیادی داشته است و در حال حاضر نیز کاربریها و تولیدات صنعتی جایگزین تولیدات کشاورزی شده است و همچنین روستای فونش آباد با قرارگیری در فاصله ۳ کیلومتری شهر، بیشترین شانس را برای پیوستن به محدوده شهر ابهر داراست.

نتیجه‌گیری

عرصه‌های روستایی با توجه به تأثیرپذیری از عوامل درونی و بیرونی، تغییرات متفاوتی را در طی دوره‌های زمانی و در مقیاس‌های مختلفی پذیرا می‌شوند. در این میان، تغییرات روستاهای پیرامون کلان‌شهرها و شهرهای بزرگ سریع و وسیع است. روستاهای پیرامون شهرهای میانه اندام (ابهر) نیز البته با شدت و سرعت کمتر، وقوع این مسائل و پدیده‌ها را تجربه می‌کنند. پژوهش حاضر، با بررسی و تحلیل رویکردهای مختلف مرتبط با موضوع، رویکرد نظریه‌های اقتصاد سیاسی فضا و پیوندهای روستایی- شهری به عنوان دیدگاه حاکم بر تحقیق مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته است. بر این اساس بررسی تحولات مکانی- فضایی روستاهای پیرامونی شهر و جریان‌های فضایی حاکم میان آنها ملاک عمل قرار گرفت. این جریانها، اجزاء شبکه سکونتگاهی شهر و روستا را دوسویه می‌داند که منافع دو سویه و مشترکی بین آنها برقرار است. شهر ابهر هرچند از نظر شاخص‌های متعدد اقتصادی، اداری- سیاسی، اجتماعی و ... با روستاهای پیرامونی ارتباط دارد اما اغلب این ارتباط مسلط و تک سویه تبدیل شده که نتیجه آن وقوع پدیده‌هایی همچون خزش و الحاق/ ادغام و سیاست‌های اتخاذ شده بر اراضی کشاورزی و تبدیل آنها به شهرک‌های صنعتی و مسکونی نیز شده است. علاوه بر تغییرات کاربری اراضی کشاورزی و گسترش افقی این شهر (خزش، خوردگی و...) به سوی روستاها، تحولات دیگری مانند جریان سرمایه‌های اقتصادی و تولیدی حتی در مقیاس اندک به سوی شهر ابهر، تغییر ساختار تولیدی برخی از روستاها از کشاورزی به خدمات (گردشگری، افزایش دلان زمین و...) صورت گرفته است. از سوی دیگر، گرایش قابل توجه روستاییان به بازارهای مصرف شهری و تغییرات سبک زندگی روستاییان و روی آوردن آنان به کالاهای لوکس و تجملاتی شهری باعث جریان سرمایه و پول به سوی شهر ابهر می‌شود. تحولات سکونتگاههای روستایی ناشی از الحاق و ادغام عمدتاً موجب بروز مسائل متعددی در این روستاها می‌گردد. گرچه روستاهای پیرامونی در فرایند الحاق به صورت کانونهای جمعیت‌پذیر در می‌آیند، اما این افزایش جمعیت نه به سبب رشد طبیعی، بلکه به علت تصمیم‌سازی‌های اداری- دولتی و گسترش بی رویه محدوده‌های شهری و بروز پدیده‌های خزش و خوردگی بوده است. مهمترین پیامدهای الحاق روستا در شهر ابهر می‌توان به موارد ذیل اشاره کرد:

- ۱- مسائل و مشکلات حقوقی تملک اراضی میان روستاییان و سازمانها و نهادهای دولتی، اشخاص حقیقی و حقوقی؛
- ۲- تزلزل بنیادهای فعالیت و اقتصاد روستایی و تحول در اشتغال و گرایش روستاییان از فعالیت کشاورزی به فعالیتهای خدماتی و ساختمانی و در نتیجه گسترش فعالیت‌های غیرتولیدی و حاشیه‌ای؛
- ۳- کاهش سرانه کاربریها به علت افزایش جمعیت، فقدان برنامه‌ریزی و ضعف خدمات‌رسانی؛
- ۴- کاهش امنیت و افزایش بزهکاری، جرم و گسترش خشونت و ناهنجاریهای مختلف اجتماعی- فرهنگی؛
- ۵- تغییرات کاربری اراضی به مسکونی و سایر کاربری‌ها.

کاهش اراضی کشاورزی و عدم کشت محصول با هدف بایر نمودن زمین‌ها و تبدیل به کاربری اراضی مسکونی از موارد دیگری است که موجب کاهش فعالیت‌های کشاورزی شده است. همچنین ترقیب نیروهای فعال و جوان روستایی به

فعالیت‌های ساختمانی و صنایع وابسته به آن موجب کاهش جمعیت شاغل در بخش کشاورزی شده است. براین اساس تغییر ساختار تولیدی از دیگر مواردی است که به نفع شهر ابهر و به ضرر روستاییان شده است. علاوه بر این پیامدهای مثبت تحولات مکانی- فضایی برای روستاهای پیرامون ابهر عامل دسترسی و موقعیت را دانست. عامل موقعیت و دسترسی در کنار کیفیت راه ارتباطی به ابهر، موجب تسهیل ارتباطات روستاها با شهر ابهر و خرمدره شده است. همین عامل موجب افزایش تردد ساکنان روستاها به شهر و ارتقاء آگاهی آنها نسبت به موارد متعدد اقتصادی، آموزشی، و مسائل اجتماعی و ... می‌گردد. سهولت آموزش دهی چه در قالب آموزش و پرورش و ارتقای تحصیلات روستاییان و چه در قالب ترویج مسائل کشاورزی نیز از پیامدهای مثبت این امر است. همچنین تأثیرپذیری زیاد مردم روستاهای پیرامونی مورد مطالعه، از الگوی فرهنگی شهرنشینان، معلول عواملی چون کاهش مسافت میان شهر و روستا به خاطر گسترش فیزیکی شهر و پیرو آن تحصیل جوانان روستایی در شهر، اشتغال روستاییان در شهر ابهر، ورود شهرنشینان به روستاهای پیرامونی بخاطر مهاجرپذیری و گذران اوقات فراغت و ... می‌باشد. همان سرمایه‌هایی که توسط شهرنشینان به دلیل گسترش فیزیکی شهر و کاهش فاصله بین شهر و روستا به درون یا حاشیه روستا رفته و در بخش‌های مختلف مسکن و باغ و ... سرمایه‌گذاری شده است؛ متقابلاً توسط روستاییان در بخش‌های مختلف شهری بویژه مسکن و مغازه سرمایه‌گذاری شده است. به این نتیجه می‌رسیم که شاخص سرمایه‌گذاری بخوبی بیانگر روابط متقابل شهر و روستا می‌باشد.

بررسی‌های مربوط به تحولات مسکن در روستاهای پیرامونی نشان داد با توجه به گسترش کالبدی- فیزیکی شهر، استفاده از مصالح نوین در روستاهای پیرامونی باعث ایجاد تحولات در بخش مسکن شده است. یافته‌های میدانی تحقیق حاضر نشان می‌دهد که به علت گسترش اعتبارات مسکن، استفاده از مصالحی مانند آهن، آجر، سیمان و سفال به جای استفاده از مصالح بومی مانند خشت و گل و چوب افزایش پیدا کرده است. همچنین به علت مهاجرپذیر بودن برخی روستاهای مورد مطالعه، ساخت مسکن از دو و سه طبقه در طی سال‌های اخیر در حال گسترش می‌باشد. از مهمترین تحولات مسکن در روستاهای مورد مطالعه می‌توان به افزایش تراکم مسکن، افزایش تعداد اجاره نشین‌ها و افزایش قیمت مسکن اشاره کرد. بررسی‌ها نشان داد، به علت کاهش سهم کشاورزی در تولیدات روستاها، ساخت خانه‌های جدید همراه با حذف بسیاری از فضاهای مرتبط با معیشت کشاورزان از جمله آغل و طویله بوده است. به علت مجاورت این روستاها با شهر ورود مهاجران، الگوهای مسکن شهری با ویژگی‌های چون ساخت خانه‌هایی با مسکن کوچک، طراحی فضاهای مانند آشپزخانه و سرویس دستشوئی در داخل و حذف فضاهای مربوط دامداری و کشاورزی بوده است. بررسی تغییرات مربوط به تحولات مسکن پیامدهای مثبت و منفی داشته است. از جمله نتایج آن می‌توان به بهبود کالبد مسکن، و از ابعاد منفی آن گسترش شیوه زندگی مبتنی بر مصرف‌گرا بودن اشاره کرد. همچنین در ارتباط نتایج کسب شده از پژوهش با سایر مطالعات مشابه نشان می‌دهد که گسترش فضایی کلانشهر در تحولات سکونتگاه‌های پیرامونی بسیار مؤثر است. گسترش افقی و بی‌رویه شهرها در سالهای گذشته، با شهرنشینی شتابان و بدون مدیریت کارآمد، موجب به مخاطره افتادن جمعیت شهری و منابع طبیعی و تشدید مسائل زیست‌محیطی شده است. رشد بخش صنعت در اقتصاد به افزایش جمعیت شهری که از نتایج آن الحاق سکونتگاه‌های روستایی پیرامون زنجان است تبدیل شده و نه تنها موجب حل مسایل و مشکلات پیشین این روستاها نشده بلکه پیامدهای متعددی نظیر تغییرات کاربری اراضی کشاورزی به مسکونی و خدماتی، آلودگی و مسائل زیست‌محیطی را به وجود آورده است. نظام اداری شبه مدرن، ایجاد شهرهای جدید، توسعه راه‌های ارتباطی و تبدیل کشت‌های صنعتی گسترده منجر به وقوع پدیده‌هایی همچون خزش، خوردگی، الحاق/ ادغام و

چشم‌انداز تحولات کالبدی-فضایی ... /افراخته و همکاران

سیاست‌های اتخاذ شده بر اراضی روستایی است، تمامی موارد ذکر شده چالش‌های متعددی از قبیل توزیع، کیفیت فضای و دسترسی را ایجاد می‌نماید، جریان‌های فضایی به ویژه جریان سرمایه و مردم (جمعیت) که در زمینه تعاملات روستایی-شهری را در ناحیه فراهم آورده و تحولات کالبدی-فضایی موجب شکل‌گیری روستاهای اطراف با ارتباطی اغلب مسلط و تک‌سویه بوده است.

منابع

- احمدی، منیژه. (۱۳۸۸). تحولات کالبدی - فضایی روستاهای پیرامون شهر زنجان، رساله دکتری. دانشگاه جغرافیا. دانشگاه شهید بهشتی.
- افراخته، حسن؛ و عزیزپور، فرهاد. (۱۳۹۳). تبیین تحولات مکانی- فضایی روستاهای پیرامون شهرها، مجموعه مقالات همایش توسعه پایدار کالبدی- فضایی روستایی: مسکن و بهسازی روستایی، اردبیل. معاونت عمران روستایی، صص: ۱۱۳-۱۳۴.
- افراخته، حسن؛ عزیزپور، فرهاد؛ و زمانی محدثه. (۱۳۹۳). پیوندهای کلانشهری و تحولات کالبدی- فضایی روستاهای پیرامون (مطالعه موردی: دهستان محمد آباد کرج)، مجله مسکن و محیط روستا. ۱۰۱ (۱۵۰) صص: ۲۰-۱.
- استاندارداری زنجان. (۱۳۹۹). گزارش و اطلاعات و آمار استاندارد از جغرافیای استان زنجان و تقسیمات سیاسی. داداش پور، هاشم؛ و علی دادی، مهدی. (۱۳۹۸). برنامه‌ریزی توسعه یکپارچه محلی چارچوب نظری و عملیاتی برای ایران، انتشارات بنیاد مسکن انقلاب اسلامی، چاپ اول، صص: ۳۵۲-۱.
- دانشگاه علوم پزشکی و خدمات بهداشتی درمانی زنجان. (۱۳۹۹). گزارش سالیانه بهداشتی و عمومی شهرستان‌های استان زنجان.
- راهنمایی، محمد تقی. (۱۳۶۹). توسعه تهران و دگرگونی در ساختارهای نواحی روستایی اطراف، فصلنامه تحقیقات جغرافیایی. ۴ (۱۶) صص: ۲۹-۱.
- سعیدی، عباس. (۱۳۷۷). مبانی جغرافیای روستایی، تهران، انتشارات سمت.
- سعیدی، عباس. (۱۳۹۹). برنامه‌ریزی کالبدی-فضایی در راستای توسعه پایدار منظومه‌های روستایی-شهری، بنیاد مسکن انقلاب اسلامی، چاپ اول، تهران.
- سعیدی، عباس؛ و حسینی حاصل، صدیقه. (۱۳۸۸). شالوده مکانیابی و استقرار روستاهای جدید، انتشارات شهیدی. شوراهای اسلامی و دهیاری‌های ناحیه ابهر و خرمدره. (۱۳۹۵). اطلاعات جغرافیایی استان زنجان، ناحیه ابهر-خرمدره. قادرمیزی، حامد. (۱۳۸۹). تحولات ساختاری-کارکردی روستاهای حریم شهر سنندج در فرآیند گسترش فضایی شهر (طی دوره ۱۳۸۵-۱۳۵۵)، رساله دکتری دانشگاه شهید بهشتی تهران.
- عزیزپور، فرهاد؛ و محسن زاده، آرمین. (۱۳۹۱). نظریه‌ها و رویکردهای سازمانیابی فضایی سکونتگاههای روستایی، بنیاد مسکن انقلاب اسلامی، چاپ دوم، تهران.
- محمدی، جلیل؛ و رستمی، الهام. (۱۳۹۵). تحلیل تغییرات سلسله‌مراتب شهری استان زنجان دوره ۹۰-۱۳۵۵، مجله آمایش جغرافیایی فضا، سال ششم، شماره ۲۰.
- مرکز آمار ایران. (۱۳۹۵). گزارش سرشمار عمومی نفوس و مسکن، در سال‌های ۱۳۷۵، ۱۳۸۵، ۱۳۹۰ شهرستان ابهر. معصومی، اکبر. (۱۳۸۴). بررسی نقش صنعت در توسعه کالبدی شهر ابهر، پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشکده علوم انسانی. دانشگاه زنجان.
- وزارت ارتباطات و فناوری اطلاعات. (۱۳۹۹). داده‌ها و اطلاعات مرتبط با جغرافیای جمعیت استان زنجان.

- Loffe, G & Tatyana, N (2011): Land Use Changes in the Environs of Moscow Area. 33(3): 273-286.
- Nugroho, P (2018): Rural Industry Clustering Towards Transitional Rural-Urban Interface, Department of Urban and Regional Planning, Diponegoro University: Earth and Environmental Science IOP Conf. Series: 10.1088/1755-1315/158/1/012055.
- Piorr, A, Ravetz J & Tosics I (2012): Peri-Urbanisation In Europe Towards, European, Policies, to Sustain, Urban-Rural, Futures. Synthesis REPORT.